

Toespraak ter gelegenheid van de onthulling van het monument voor schuilplaatsverleners dd. 27 maart 2015 in Kamp Amersfoort.

Geachte aanwezigen,

In het Anne Frank Huis is een video-opname te zien met één van de helpers, Miep Gies, die verslag doet van het gesprek waarin Otto Frank haar vroeg om te helpen bij de onderduik. Haar antwoord was even prompt als duidelijk: “Ik zei: ‘Maar natuurlijk.’ Ik vond dat vanzelfsprekend.” Ik heb die video al ontelbare keren gezien en ik ben iedere keer weer geroerd door dit fragment. Niks aarzeling, niks nachtje over slapen, niks even thuis bespreken met mijn man, maar rechtstreeks vanuit een ingebouwd moreel kompas: ‘Maar natuurlijk!’.

In de informatie over de bijeenkomst van vandaag wordt het Achterhuis 's werelds bekendste schuilplaats genoemd. Daar kan ik geloof ik weinig aan af doen. Ieder jaar bezoeken meer dan 1,2 miljoen mensen deze schuilplek, waar acht Joden gedurende 25 maanden waren ondergedoken en waar Anne Frank haar dagboek schreef. Bijna 90% van de bezoekers komt uit het buitenland, uit alle landen in de wereld. Wie schrikt van het lage percentage Nederlanders dat het Anne Frank Huis bezoekt kan ik enigszins geruststellen: ruim 10% betekent dat nog altijd zo'n 130.000 Nederlanders ieder jaar naar het Anne Frank Huis komen.

Het Achterhuis maakt deel uit van het pand Prinsengracht 263 in Amsterdam, waar het bedrijf van Otto Frank was gevestigd. In zekere zin was hij dus zijn eigen schuilplaatsverlener. In de maanden voorafgaande aan de onderduik had Frank geleidelijk het leegstaande achterhuis ingericht als schuilplek voor het geval de familie zou moeten onderduiken. Die noodzaak deed zich eerder voor dan verwacht. Nadat Margot Frank, de oudere zus van Anne, op 5 juli 1942 een oproep had gekregen om zich te melden voor 'tewerkstelling in Duitsland' vertrok de familie de volgende ochtend halsoverkop naar het Achterhuis. Daar zouden ze tot de arrestatie op 4 augustus 1944 blijven. De eveneens Joodse medewerker van Otto Frank, Hermann van Pels, voegde zich met zijn vrouw Auguste en hun zoon Peter bij hen, net als de bevriende tandarts Fritz Pfeffer. Zo waren acht onderduikers gedurende twee jaar aangewezen op de hulp van een kleine kring van personen die hen hielpen met voedsel en andere benodigdheden. Op 28 januari 1944 schrijft Anne Frank in haar dagboek over hen:

"Elke dag komen ze allen boven, spreken met de heren over zaak en politiek, met de dames over eten en de lasten van de oorlogstijd, met de kinderen over boeken en kranten. Zij zetten zoveel mogelijk een vrolijk gezicht, brengen bloemen en cadeaus voor verjaar- en feestdagen mee, staan altijd en overal voor ons klaar."

'Zij zetten zoveel mogelijk een vrolijk gezicht.', het is zo'n typisch Anne Frank zinnetje. Met een paar eenvoudige woorden toont de 14-jarige hoe haar scherpe blik de grotemensenwereld feilloos doorgrondt. Ze heeft oog voor de grote last en grote spanningen die schuilgaan achter dat vrolijke gezicht. Enkele maanden later schrijft ze daarover in haar dagboek:

“Miep en Kugler ondervinden het meest de last van ons en al de schuilers, Miep in haar werk, Kugler die de kolossale verantwoording van ons acht soms te machtig wordt en die bijna niet meer spreken kan van ingehouden zenuwen en opwinding.”

Miep Gies en haar man Jan, Victor Kugler, Johannes Kleiman en Bep Voskuil hebben ondanks hun enorme moed en inspanningen niet kunnen voorkomen dat de onderduikers uit het Achterhuis uiteindelijk ten prooi vielen aan de nazi's. De precieze toedracht van de gebeurtenissen op die fatale ochtend van 4 augustus 1944 is nog altijd met vragen omgeven. Feit is dat de acht onderduikers, alsmede Johannes Kleiman en Victor Kugler tijdens de inval in het Achterhuis zijn gearresteerd en naar concentratiekampen zijn afgevoerd. Zeven van de acht onderduikers kwamen aan hun einde in Auschwitz, Bergen-Belsen, Neuengamme, Mauthausen en, in het geval van Auguste van Pels, tijdens een transport naar Theresienstadt. Van de acht onderduikers zou alleen Otto Frank de oorlog overleven.

Victor Kugler en Johannes Kleiman zijn naar dit kamp overgebracht, het Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort. In het geval van Kugler wegens 'Judenbegünstigung' en in het geval van Kleiman wegens 'Arbeitsverweigerung'. Waarom de twee mannen op verschillende gronden gevangen zijn gezet is onbekend. Hopelijk dat onderzoek dat wij verrichten meer duidelijkheid daarover zal geven. Kleiman kampte met ernstige maagklachten en is mede dankzij bemiddeling van het Rode Kruis om die redenen al na een week weer vrijgelaten. Victor Kugler verbleef twee weken

hier in kamp Amersfoort alvorens hij via Zwolle tewerkgesteld werd in de buurt van Wageningen en Zevenaar. Daar wist hij eind maart 1945 te ontsnappen.

De onderduik in het Achterhuis is slechts één voorbeeld van de talloze onderduiksituaties in Nederland tijdens de oorlog. Precieze aantallen zijn niet bekend, maar het moeten er tienduizenden, zo niet honderdduizenden zijn geweest. De laatste inzichten met betrekking tot het aantal ondergedoken Joden in Nederland tenderen naar een hoger aantal dan tot dusver is aangenomen. Waar tot voor kort werd uitgegaan van tussen de 20.000 en 25.000, wordt tegenwoordig het aantal van 28.000 Joodse onderduikers als een conservatieve schatting gezien. Voor onderduiksituaties met een andere achtergrond dan de Jodenvervolgving zijn de aantallen nog minder specifiek. Het zal duidelijk zijn dat de aanleiding en omstandigheden van al die onderduiksituaties sterk verschilden. De onderduik in het Achterhuis is weliswaar de bekendste, maar is niet exemplarisch voor andere onderduiksituaties. Het maakte nogal wat uit waarom je ondergedoken was, waar je ondergedoken was, wanneer je ondergedoken was, met wie je ondergedoken was en bij wie je ondergedoken was, om maar enkele van de meest in het oog springende aspecten van onderduik te noemen. Het verlenen van een schuilplek aan geallieerde piloten, aan verzetsmensen, aan vervolgte Joden, aan krijgsgevangenen of aan hen die zich onttrokken aan gedwongen tewerkstelling in Duitsland, de verschillen tussen deze soorten van onderduik waren groot. Dat geldt overigens ook voor de vaak sterk verschillende onderduikomstandigheden binnen deze groepen.

Wat al deze onderduiksituaties echter met elkaar gemeen hebben is het simpele gegeven dat het steeds ging om het verlenen van een schuilplaats aan mensen die door de nazi's werden gezocht of vervolgd. Dat daar grote risico's aan verbonden waren behoeft geen betoog, nu niet en ook toen niet. De Duitse bezetter liet geen onduidelijkheid bestaan over de zware, vaak zelfs de zwaarste straf die stond op het helpen van gezochte personen.

Schuilplaatsverleners moeten daarvan op de hoogte zijn geweest. En toch hebben vele tienduizenden zich daar niet door laten weerhouden, omdat ze wisten welk lot de gezochten zou wachten of daar tenminste een ernstig vermoeden van hadden.

Er is al jarenlang onder Nederlandse historici een soms felle discussie gaande over het hanteren van een moreel 'goed-fout' kader bij het duiden van verzet, collaboratie en passief toekijken en daarmee bij het duiden van de houding van de Nederlandse bevolking tijdens de Duitse bezetting. Sommigen hebben gepleit voor het vervangen van dit morele zwart/wit-beeld door het beeld van een 'grijs' verleden, waarin verzetsmensen minder goed zouden zijn dan wij aanvankelijk dachten en collaborateurs minder fout. Dat pleidooi heeft voor een broodnodige correctie gezorgd op het lange tijd aangehangen zelfbeeld van een land dat trots terugkeek op zijn heldhaftige en vastberaden houding tijdens de bezetting. Er is het besef ontstaan dat het hanteren van een moreel kader een hindernis kan vormen voor historische begripsvorming. Die begripsvorming is van groot belang, zeker tegen de achtergrond van het uiterst pijnlijke gegeven dat nergens in West-Europa verhoudingsgewijs zoveel Joden zijn weggevoerd en vermoord als uit Nederland.

Maar zo langzamerhand krijg ik het gevoel dat we een beetje doorgeschoten zijn in dit 'vergrijzingsproces'. Terwijl de professionele historici nog met scherpe inzichten en dito pen de nuances opzochten van de historische werkelijkheid, is in het publieke debat geleidelijk het generaliserende beeld ontstaan van een slap, angstig en opportunistisch volkje dat wegkeek toen het erom ging, van verzetsmensen als rokkenjagers en naïeve avonturiers, van collaborateurs die eerder door misverstand dan door moedwil werden gedreven en in die zin ook een beetje als slachtoffer moeten worden gezien.

Het is mijn overtuiging dat dit doorgeschoten beeld een even groot obstakel dreigt te vormen voor historische begripsvorming als het morele zwart/wit kader waartegen het zich heeft afgezet. Je zou kunnen zeggen dat we het ene morele kader hebben ingeruild voor een ander, dat evenzeer de blik op het verleden eerder vertroebelt dan verheldert.

Het feit dat velen zich tijdens de Duitse bezetting afzijdig hebben gehouden doet niet af aan de daden van hen, die van meet af aan de naald van hun morele kompas haarscherp in de goede richting hadden staan. Ik noemde al Miep Gies en de andere helpers van het Achterhuis. Ik noem hier ook Rudolph Cleveringa met zijn bekende protestrede op 26 november 1940 tegen het ontslag van zijn joodse collega-hoogleraren. Ik noem Bernardus IJzerdraad, gobelinrestaurateur te Rotterdam, die op de dag van de capitulatie als eerste in het verzet ging en als grondlegger van het Geuzenverzet op 13 maart 1941 op de Waalsdorpervlakte werd geëxecuteerd. Ik noem dominee Leendert Overduin, wiens organisatie in en om Enschede tientallen Joden heeft gered. Miep Gies, Rudolph Cleveringa, Bernardus IJzerdraad, Leendert Overduin en talloze anderen dachten niet alleen in termen van goed en fout, ze handelden er ook naar.

Dat brengt mij op de gelegenheid van vandaag die in het teken staat van een eerbetoon aan de tienduizenden landgenoten die hun leven hebben geriskeerd om dat van anderen te redden. Bijzonder genoeg zijn zij in de min of meer officiële cijfers over het verzet in Nederland tot op de dag van vandaag buiten beschouwing gebleven, simpelweg omdat het verlenen van een schuilplek aan onderduikers niet als verzet werd gekwalificeerd. Een onbegrijpelijke keuze als je kijkt naar de risico's die verbonden waren aan het verbergen van door de nazi's gezochte personen en de moed die nodig was om dat toch te doen. Ik heb het dan nog niet eens over de helpers van de helpers, zoals in het geval van het Achterhuis de bakker, de slager en de groenteman die zelf trouwens ook onderduikers in huis had. De onderduikers in het Achterhuis waren compleet afhankelijk van hun helpers, maar hun helpers waren op hun beurt weer sterk afhankelijk van anderen. En dat gold natuurlijk niet alleen voor de onderduik in het Achterhuis. Er is wel eens het aantal van 25 mensen genoemd, die nodig waren om een persoon onder te laten duiken. Dat er soms ook minder nobele overwegingen een rol hebben gespeeld zoals financieel gewin en dat sommige onderduikers pijnlijke herinneringen hebben aan hun schuilplaatsverleners mag zeker niet veronachtzaamd worden, maar het doet niet af aan het gegeven dat zo velen bereid zijn geweest om grote risico's te lopen en daadwerkelijk duizenden levens hebben gered. Misschien vloeit de keuze om hulp aan onderduikers niet als verzet aan te merken ook voort uit het feit, dat er geen goede algemene wetenschappelijke studie naar het fenomeen onderduik in Nederland beschikbaar is. Er zijn wel enkele deelstudies bekend maar het wachten is op een meer algemene studie naar onderduiksituaties en schuilplaatsverleners.

Het goede nieuws is dat het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie onlangs een dergelijke studie gestart is. Die studie zal hopelijk de rol van schuilplaatsverleners uit de schaduw van de geschiedschrijving over de oorlog zal halen.

Maar voor het eerbetoon aan de groep schuilplaatsverleners hoeven we niet op de resultaten van die studie te wachten. Het is de grote verdienste van de Stichting Schuilplaatsverleners dat deze groep vandaag de eer krijgen die haar toekomt. Het heeft lang geduurd, misschien wel te lang zoals een van de initiatiefnemers schreef, maar de kracht en de betekenis van dat gebaar is er niet minder om. Eric Claus heeft een indrukwekkend monument ontworpen, dat ons niet alleen doet teruggaan in de tijd, maar dat ons ook doet beseffen dat de keuzes, die mensen onder moeilijke omstandigheden maken, letterlijk van existentieel belang zijn. Het is in die zin ook een monument dat uitnodigt om onszelf vragen te stellen, ongemakkelijke vragen vaak. Het is in zijn metalen robuustheid een soort spiegel waarin we niet ons uiterlijk maar ons innerlijk aanschouwen.

Ik ga aan het slot van deze toespraak terug naar 28 januari 1944 en geef het laatste woord aan dat meisje van 14, dat op die koude winterdag aan dat tafeltje in haar kleine kamertje in het Achterhuis zit en daar het volgende schrijft:

“Onderduikers en schuilers zijn net zo een gewoon begrip geworden als vroeger de pantoffels van papa die voor de kachel moesten staan. Instellingen als ‘Vrij Nederland’ die persoonsbewijzen vervalsen, geld aan onderduikers verlenen, plaatsen om te schuilen vrijmaken en schuilende christenjongeren werk verlenen, zijn er heel veel en het is verbazingwekkend hoe veel, hoe nobel en hoe onbaatzuchtig werk er door die mensen wordt verricht, die met inzet van hun eigen leven anderen helpen en anderen redden. Het beste voorbeeld daarvan zijn toch wel onze helpers, die ons tot nu er doorheen getrokken hebben en ons hopelijk helemaal op het droge afleveren.”

Ronald Leopold

Algemeen directeur Anne Frank Stichting